

բան մը հաստատել: Անտարակոյս Նիկո-
ղոս Մառ (Աճի, Երևան, 1939) կրնայ
գտած ըլլալ այդ վկայութիւնը, սակայն
կարենոր է յիշատակութիւնը ամբողջու-
թեամբ ներկայացնել. տրուածին պէս՝
հայկական տարատակա՝ երբեք դորդ չի
նշանակեր, եւ կարիք չկայ ամբողջ վկա-
յութեան: Գ) Ոսկերեւանի վկայութիւնը,
որ հոս կը գործածէ Առաքելեան, ինքնին
հիմն իսկ է իմ տապաստակ - կաշէ փոռոց
մեկնութեան: Ահա ասոնք են այն «միւս
տուեալները» որ կը յիշէ Առաքելեան:

Առաքելեան՝ վերի յիշուած թիւ 2 ծա-
նօթութեան մէջ կ'աւելցնէ. «Սխալ է
նաեւ անկուածը իրբեւ դորդ բացատրե-
լը, քանի որ անկուած նշանակել է գործ-
ուածք, իսկ անկուածագործութիւն հոմա-
նիշ է ոստանանկութեան կամ ջուլհակու-
թեան»: Սակայն Առաքելեանի յիշեցնեմ
որ 1387ին ձեռագիր բառարանին մէջ (իմ
հաւաքածոս) «Ոստան. - Խալի գործող»
նշանակուած է: Անկուած, ինչպէս որ Ա-
ռաքելեան ալ կ'ընդունի, « նշանակել է
գործուածք » եւ գործուածք են գորգերն
ու կապերտներն ալ:

Վերջապէս Առաքելեան անդ կ'ըսէ.
«Սխալ, առաւել եւս վիճելի կէտեր ունի
բագմալեան բառի բացատրութիւնը»: Դժբախտաբար
թեթեւօրէն օգին մէջ նետ-
ուած անհիմն նման վճիռի մը չէ կարելի
պատասխանել իսկոյն: Ուրեմն սպասենք
որ Առաքելեան «բագմական»ին մասին իմ
գրածներուս վրայ ըլլալը սպացուցանէ:
Սակայն իրական սխալը հոն է՝ երբ ա-
ռանց լրջութեան նման անպատասխանա-
տու յայտարարութիւններ կ'ըլլան:

Հատորը կ'աւարտի անուանացանկով,
ինչպէս նաեւ նկարներուն ցանկով մէն: Ծանկան
աշխատութիւն մըն է Բարեկէն
Առաքելեանի այս գործը եւ զնահատելի
յաւելում մը Վ. Արրահամեանի ծանօթ
գործին՝ Հայաստանի արհեստներու մա-
սին:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԻ ԵՒ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹԻՒՆ: Հեղինակ՝ Պրոֆ. Աշոտ Գ. Ար-
րահամեան: Երևան, 1959, էջ 415:

«Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն»ը
եւ անոր հեղինակը դուրս կը մնան այն
հոսանքէն, որուն ձգտումն է, առանց
արդար պատճառներու՝ հրատարակել
հաստատիւր գրքեր: Արդարեւ Պրոֆ. Աշոտ
Գ. Արրահամեանի ներկայ աշխատութիւ-
նը կոկիկ հատոր մըն է, ուր առանց ա-
ւելորդ արանութիւններու՝ ժուժկալ ու
գոհացուցիչ կերպով տրուած են հայ հը-
նագրութեան տեղիքն ու խնդիրները: Եւ
ասիկա անշուշտ գրքին կարենոր մէկ ա-
ռաւելութիւնն է:

Հնագրութիւնը հայ բանասիրութեան
անմշակ մէկ մարդը չէ: Յատկապէս 1850-
1950ի հարիւրամեակի ընթացքին՝ հայ
հնագրութեան զանազան հարցերուն մա-
սին հրատարակուած են բազմաթիւ յօդ-
ուածներ ու գրքեր, որոնց կարեւորագոյն-
ներն են՝ Հ. Յակոբոս Տաշեանի «Ակնարկ
մը հայ հնագրութեան վրայ», Գարեգին
Կթղ. Յովսէփեանի «Գրչութեան արուես-
տը հին Հայոց մէջ» եւ Հրաչեայ Աճառեա-
նի «Հայոց գրերը» ու «Մեսրոպ Մաշտոց»
(Էջմիածին): Այս մեծ հեղինակութիւննե-
րուն կը միանայ անունը Ա. Արրահամեա-
նի, որ արդէն հայ հնագրութեան ձեռնարկ
մը հրատարակած է երկիցս (1940 եւ
1949), «Հայկական պալեոգրափիա» վեր-
նագրով:

«Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն»ը
յիշուելի նոր ու ամբողջական հրատարա-
կութիւնն է «Հայկական պալեոգրափիա»-
յին: Միայն չհասկցայ թէ ինչո՞ւ Պրոֆե-
սորը իր աշխատութիւնը չէ խորագրած՝
«Հայ հնագրութիւն»: Հատորը կը բացուի
«Ներածութեամբ» մը (էջ 5-16), ուր հե-
ղինակը կը պարզէ հնագրութեան ստար-
կան եւ հայ հնագրութեան պատմութիւնը:

Առաջին գլուխին մէջ (էջ 17-32), «Հա-
յաստանում այլ նշանագրերով եւ լեզու-
ներով գրուած գրութիւնները», - Արրա-
համեան կը ներկայացնէ «էծագրատկեր»-

ները, Հիթիթներու եւ Ուրարտացիներու
գրութիւնները, եւ արամէական, յունա-
կան եւ լատինական արձանագրութիւննե-
րը Հայաստանի մէջ:

Երկրորդ գլուխն է՝ «Հնագոյն տուեալ-
ներ նախամեսրոպեան գրի եւ գրականու-
թեան մասին» (էջ 33-46): Այստեղ քն-
նարկուած է նախամեսրոպեան գրի ու
գրականութեան հարցը, յիշատակուած են
զանազան հայադէտներու կարծիքները
խնդրի մասին եւ յառաջ բերուած են
փաստեր՝ ի նպաստ այն հարցին թէ Մես-
րոպ Մաշտոցէն առաջ գիր ու գրականու-
թիւն կար Հայաստան աշխարհի մէջ:
Պրոֆ. Արրահամեան արդարօրէն կ'ըսէ.
«Ամփոփելով մեր կարծիքը նախամեսրո-
պեան հայ գրի եւ գրականութեան մասին,
մենք պալիս ենք վճռական այն եզրակա-
ցութեան, որ հեթանոսական Հայաստա-
նում գոյութիւն է ունեցել հայկական մե-
հնական գիր եւ գրականութիւն, որը
ոչնչացուել է ամբողջապէս քրիստոնէու-
թեան կողմից: Քրիստոնէութիւնը Հա-
յաստանում ճանաչուելուց յետոյ մի քանի
դար շարունակ գործ են անել յունարէն եւ
ասորերէն տառանիւնները» (անդ, էջ 46):

Երրորդ գլուխը նուիրուած է հայկական
գրի ստեղծման (էջ 47-65): Հոս, Մաշ-
տոցի ծննդավայր Հայեկաց գիւղին Փա-
ւստոս Բիւղանդի կողմէ տրուած «կար-
ճագատ» բառը, Պրոֆեսորը կը մեկնաբա-
նէ իբր «սահմանափակ ազատութիւն ու-
նեցող» գիւղ, եւ ապա կ'եզրակացնէ. «Բո-
ւոր գէպերում... սկզբնաղբիւրների հի-
ման վրայ մենք կարող ենք միայն հաս-
տատապէս ասել, որ Մաշտոցը եղել է
աշխատաւոր գիւղացու որդի» (անդ, էջ
49): Կը զարմանամ այս եզրակացութեան
համար, որովհետեւ սկզբնաղբիւրները եր-
բեք մեզի իրաւունք չեն տար «հաստատա-
պէս ասելու» որ «Մաշտոցը եղել է աշխա-
տաւոր գիւղացու որդի»:

տաւոր գիւղացու որդի»: Ընդհակառակն,
Անանիա Շիրակացի Մեսրոպի համար
յստակ կերպով կ'ըսէ թէ «յազատ տանէ»
(= ազնուական տունէ) էր¹, եւ Փաւստոս
ալ «կարճագատ» եզրը կ'ընձեռէ մեզի: Այս
բառին լուսազոյն մեկնարանութիւնը տը-
ւած է Հրաչեայ Աճառեան (տես «Մեսրոպ
Մաշտոց»), ըստ որում «կարճագատ =
երկրորդական կարգի ազնուական» կը
նշանակէ: Միւս կողմէ Կորիւնի վկայու-
թիւնը, թէ Մաշտոց «Հայեկաց գիւղէն
էր», հաստատուն փաստ մը չի կրնար
ըլլալ՝ ըսելու թէ հայ գրերու յօրինողը
«աշխատաւոր գիւղացու որդի էր», քանի
որ բազմաթիւ գիւղերու մէջ ազնուական-
ներ կ'ապրէին՝ իբր հողատէրեր: Հոսկ
ուրեմն յիշենք այլ նշաններ՝ Մաշտոցի
ազնուական ծագման. 1 - Հայրը Հայե-
կաց գիւղէն էր Տարօն գաւառի եւ Վար-
դան կը կոչուէր. ուրեմն եւ հաւանաբար
Մամիկոնեան եւ ազնուական էր: 2 - Մես-
րոպ բարձր կըթուէին ստացած էր եւ
արքունիքի մէջ զինուորական մեծ պաշ-
տօն ունէր՝ իբր քարտուղար եւ զօրական:
Իրականութիւն է որ այդ ժամանակ հա-
սարակ մարդոց չէր տրուեր նման զիրք
ու գործ:

Արրահամեան, հայերէն գրերու գիւ-
տին միակ զրդապատճառ կը նշէ ազգային
ազգակը, թէ Մեսրոպ գիր ստեղծեց պայ-
քարելու համար յունական եւ ասորական
փաստակար աղբիւրութիւններու դէմ: Այս
պատճառ մըն էր, բայց ոչ միակը:
Կորիւնի յստակ վկայութիւններուն համա-
ձայն², Մաշտոց մտածեց հայկական գիր
հնարել՝ հայերէն լեզուով Ս. Գիրք տա-
լու համար ժողովուրդին ձեռքը եւ զայն
դաստիարակելու քրիստոնէական գրակա-
նութեամբ³:

Ծիշտ է Պրոֆեսորին պնդումը որ հայ-
կական քրիստոնէական գրերու գիւտին

1. Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, հրատարակ. Երևան, 1944, էջ 389:

2. Վարդ Մաշտոցի, Կորիւն, հրատարակ. Մ. Արեղեան, Երևան, 1941, էջ 40 եւ 42:

3. Տե՛ս եւ հմտ. Ոսկեղարի Գրականութիւնը, Երևանի Տ. Մ. Մեմուսեան, Երևան:

ստորագրություն է 406⁴: «Բարեխառն-
կիզմ» յարակցումը կամ սրբազրույթի-
նը, որ յիշուած է յանուն Հ. Ներսէս Վ.
Արքեպիսկոպոսի (1935 թ.), առաջին անգամ
1913 թուին կատարած է Ժողով Մար-
կուարտ⁵:

Հայերէն աշուղները առաջին անգամ
չուրիւմը, Արքեպիսկոպոսի կը յառաջադրէ
դանիէլեան տառերու «լրացման տեսու-
թիւն»ը: Սա արդէն հին ու մերժուած
կարծիք մըն է, որովհետեւ չի համապա-
տասխաներ ճշմարտութեան: Ժամանակա-
կից եւ ստուգադատում մատենագիրը Կո-
րիւն կ'ըսէ, թէ դանիէլեան գրերը իբր
ամկառար՝ մէկէլ թողուցան եւ Մաշ-
տոց դարձեալ նոյն մատենագրութեան եւ
Չանքին մէջ իյնալով՝ ինք անձամբ «...
հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ
եւ սքանչելի՝ սուրբ աշուղ իւրով, նշա-
նագիրս հայերէն լեզուին»։ աշխնքն,
«Որպէս հայր՝ իր սուրբ աշուղ ծնաւ նոր
եւ սքանչելի ծնունդներ, - հայերէն լեզ-
ուի նշանագիրներ»⁶: Դանիէլեան տառերը
ոչ միայն օգուտ չունեցան, այլ եւ ընդ-
հակառակն վնասակար եղան՝ ուղացնելով
հայկական աշուղներին գիւտը: Եւ ար-
դէն, տրուած ըլլալով որ հայերէն տա-
ռերը յունականի վրայ կերպաւորուած
են, դանիէլեանները չէին կրնար օգտա-
կար հանդիսանալ, վասնզի արամէական
եւ կամ այլ սեմական գրեր չին: Դանի-
էլեան նշանագիրներու սեմական ըլլալու
փաստեր են. 1 - 22 տառեր չին. 2 - Հա-
յերէն լեզուի բոլոր ձայնները արտայայ-
տելու կարողութիւնը չունէին. «... Չեն
բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւ-
ղորայս-զկապս - հայերէն լեզուին»⁷:

4. Հայերէն գրերու գիւտի ստորագրութիւն
մասին եւ ալ համեմատ յօդուած մը հրատա-
րակած եմ Պէրուսի «Շիրակ» ամսագիրին
մէջ (1956): Ըստ Երեւոյթի այս գրութիւնը
վերջած է Պրոֆեսորին ուղղութիւնէն:
5. Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարդ
Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1913, էջ 58: Տես նաեւ
«Բազմալեզու», Հ. Յովհ. Թորոսեան, 1932,
էջ 259-261:

Դ, Ժ, Խ, Ծ, Հ, Ձ, Ձ, Ձ, Յ տառերու
ծագման մասին Պրոֆեսորին տուած բա-
ցատրութիւնները վիճելի են:

Չորրորդ գլուխ. «Հայկական գրերի
տեսակները եւ նրանց դործածութեան ժա-
մանակը» (էջ 66-109): Հեղինակը հայե-
րէն գրերը կը դասաւորէ այսպէս. -
Բուն մետրոպեան բոլորագիր, միջին եւ
ուղղանկիւն երկաթագիր. բոլորգիր. նո-
տըրգիր եւ չեղագիր: Շատ լաւ: էջ 69 -
70, Հ. Վարդան Հացունիի հետեւողու-
թեամբ՝ յառաջ բերուած է սխալ ու սար-
սափելի մեկնաբանութիւնը Կորիւնի հե-
տեւեալ խօսքին. «Եւ անգէն ի նմին քա-
ղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան
Հոսիանոս անուն գտեալ, որով դամենայն
ընտրութիւնս նշանագրացն՝ զնորագոյնն
եւ զլայնագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն,
դառանձինն եւ զիրկնաւորն միանգամայն
յօրինեալ եւ յանկուցեալ...»⁸: Ժամանա-
կին Հ. Վարդան Հացունի նոր տեսակէտ
մը յայտնելով՝ հնչական կամ ձայնաբա-
նական մեկնութիւն մը տուաւ Կորիւնի
«նորագոյն», «լայնագոյն», «կարճ»,
«երկայն» եւ «առանձին» ու «իրկնաւոր»
բառերուն, հիմնուելով Դիոնիսիոս Թրա-
կացիի «Քերականութեան» վրայ⁹: Եթէ
հայերէն տառերու առաջը Դանիէլ Ասո-
րին հայթայթեց, եւ եթէ գրերու ձայ-
նաբանական արժէքն ալ Սամոսատցի
Հոսիանոսը ճշտեց, ինչո՞ւ հայերէն գր-
րերու հնարողն է Մեսրոպ Մաշտոց...:
Յիրաւի ոչ մէկ կապ կայ «Մաշտոցի
Վարդ»ին եւ Դիոնիսիոս Թրակացիի «Քե-
րականութեան» միջեւ, - գիրք մը՝ որ Կո-
րիւնի վախճանումէն տարիներ ետք
թարգմանուած է հայերէնի: Կորիւնի նըշ-
ուած բառերուն ճիշտ բացատրութիւնները
տուած են Մանուկ Արեղեան¹⁰ եւ Հրաչեայ

6. Վարդ Մաշտոցի, Կորիւն, նոյն անդ, էջ 46:
7. Վարդ Մաշտոցի, անդ, էջ 46:
8. Վարդ Մաշտոցի, անդ, էջ 48 եւ 50:
9. Տես Ուղղագրութիւն եւ առղանութիւն հա-
յերէնի, Հացունի:
10. Տես Հայոց եկն գրականութեան պատմ., հար-
Ա.:

Աճառեան¹¹, որոնք կ'ըսեն թէ «նորը»,
«լայն» եւն. բառերը կը վերաբերին գր-
րերու ձեւերուն: Եւ արդարեւ Հոսիանոս
համեմատ չեղագիր գրիչ մըն էր, «գրիչ
ոմն հելլենական դպրութեան», հաւանա-
բար հայերէնի ալ անծանօթ, - եւ ոչ ա-
ւելի ինչ, որ Մաշտոցի օգնեց նորահար
հայերէն տառերը զեղեցիկ ճաշակով ու
վերջականապէս ձեւաւորելու:

Գլուխ Ե. «Համառոտագրութիւն» (էջ
129-138): Գլուխ Զ. «Թուանշանների դոր-
ծածութիւնը» (էջ 129-138): Գլուխ Է.
«Գաղափարագրութիւն» (էջ 139-173):
Ընդարձակ ու շահեկան գլուխ մը, ուր
քննուած են «իմաստնոց նշանագիր»ներու
վերաբերող հարցերը: Պրոֆեսորը Երեւա-
նի Պետական Մատենադարանին մէջ նո-
րոգ դրած է 39 ձեւագիրներ, որ կը պա-
րունակեն «նշանագիրներ»: Հետաքրքրա-
կան է որ ան «իմաստնոց նշանագիր»ները
համեմատած է եզրագրական հիերոգլիֆ-
ներու եւ հնդկական նշանագիրներու հետ
եւ նկատած՝ որոշ նմանութիւններ: Այս
ինչերին քննութիւնն ու համեմատութիւն-
ները եւ ալ կատարած եմ ընդարձակօրէն
«Հայ հնագրութիւն» ձեւագիր աշխատու-
թեանս մէջ, ուր երկար ուսումնասիրու-
թեանս մէջ, ուր երկար ուսումնասիրու-
թիւններու իբր արդիւնք՝ յանդած եմ հե-
տեւեալ եզրակացութիւններուն:

1 - «Իմաստնոց նշանագիր»ներուն մէջ
վերապրած կան մեր մեհենական գրերը:

2 - «Իմաստնոց նշանագիր»ները խառ-
նուրդ են. անոնց մէջ հայ հին մեհենական
գրերու հետ համախմբուած են նոր կապ-
գրերը, զաղափարագրութիւններ ու հա-
մառոտագրութիւններ:

3 - Հայ մեհենական գրերը տրամա-
բանական որոշ նմանութիւն ունին եզրագ-
րական հիերոգլիֆներու, հնդկական եւ
տական հիերոգլիֆներու, հնդկական եւ
այլ նշանագիրներու հետ, սակայն անոնց-
մէջ չեն ընդօրինակուած եւ կամ աղղուած:
Հայկական մեհենագրութիւնը ինքնատիպ
սխառմ մըն է եղած, որ աւելի նմանու-
թիւններ ունի:

11. Տես Մեսրոպ Մաշտոց, «Եջմիածին» ամսա-
գրի մէջ:

թիւն ունի հիերոգլիֆական հետ: Նոյն բա-
ները տարբեր երկիրներու մէջ բնականա-
բար կ'ունենան որոշ նմանութիւններ.
հայ - եզրագրական - հնդկական նշանա-
գիրներու նմանութիւնները այդքան են
միայն:

4 - Մաշտոց մեհենական գրերը օգ-
տագործած է հայ քրիստոնէական աշուղ-
քերի յօրինման մէջ: Յունարէնին պակ-
սող հայկական հնչումներու համար՝ ան
տուած է հայ մեհենական գրերը: Եւ ըստ
ինչի, մետրոպեան աշուղների մօտաւորա-
պէս տասը տառերը հին մեհենական նշա-
նագիրներ են: Արդարեւ նոյնն է պարա-
զան Ղապիններու մօտ: Անոնք ալ յունա-
րէնի վրայ ձեւած են իրենց աշուղները,
եւ այնտեղ ուր պակսած է յունարէն գի-
րը՝ դրած են եզրագրական հիերոգլիֆ:

Գլուխ Ը. «Կէտագրութիւն եւ առողա-
նութեան նշաններ» (էջ 174-185): Հե-
տաքրքրական գլուխ մը՝ Թ. «Հայկական
ծածկագրութիւնը» (էջ 186-242): Գլուխ
Ժ. «Տարեթուերի, ամսաթուերի եւ օրերի
հաշուումներ» (էջ 243-300): Գլուխ ԺԱ.
«Փակագրութիւն» (էջ 301-311): Գլուխ
ԺԲ. «Չարդանկարչութիւնը եւ զարդա-
գրութիւնը» (էջ 312-337): Գլուխ ԺԳ.
«Գրանիւթը եւ գրեական պիտոյքները»
(էջ 338-355): Գլուխ ԺԴ. «Աղաւաղում-
ներ եւ աղճատումներ» (էջ 356-366): Գր-
լուխ ԺԵ. «Գրչագրութիւն» (էջ 367-392),
եւ «Ձեռագրերի գիտական նկարագրու-
թիւնը» (էջ 393-397):

Ընդհանուր եզրակացութիւն. - Գրա-
խօսողիս դատումով՝ Պրոֆ. Առտ Գ. Ար-
քազամեանի «Հայ գրի եւ գրչութեան
պատմութիւնը» առհասարակ ճշգրիտ տե-
ղեկութիւններով ու ճշմարիտ տեսութիւն-
ներով կառուցուած արժէքաւոր գործ մըն
է: Այս աշխատութեան թէ՛ մեթոտէն եւ
թէ՛ բովանդակութենէն շատ բան ունին
ստրկիլիք ուսանողներն ու զիտնականե-
րը միաժամանակ, մանաւանդ անոնք որ
կը դրողին հայ մատենագրութեամբ եւ
ձեւագիրներով:

ՄԵՍՐՈՊ Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ